

OSMANLI DEVLETİ'NİN FAS SİYASETİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Gökhan YEŞİLMEN*

Özet

XVI. yüzyılda Cezayir'in Osmanlı topraklarına katılması ile başlayan Osmanlı Devleti ve Fas ilişkilerinin uzun süre boyunca Fas için siyasi bir baskı oluşturduğu görülmektedir. Buna ilaveten halifelik kurumu iki devlet arasında bir rekabet konusu olduğundan, Osmanlı Devleti ile Fas arasındaki ilişkilerde siyaseten mesafeli bir durum ortaya çıkmasına neden olmuştur. XIX. yüzyıl başlarında Avrupalı sömürgeci güçlerin bir yandan Ortadoğu'yu diğer yandan Afrika topraklarını kendi aralarında paylaşmaya başlaması iki devlet arasında ittifak arayışlarının başlangıcını oluşturmuştur. Bu amaçla sultan II. Abdülhamid döneminde Osmanlı Devleti ve Fas arasında başlatılmak istenen siyasi ilişkiler Fransa'nın Kuzey Afrika'daki çıkarlarına ters düştüğü için bu devlet tarafından engellenmiştir. Almanya'nın sömürge yarışına girmesi ile beraber Fas konusundaki müspet siyaseti, Osmanlı Devleti'nin Fas'ta Almanya ile beraber hareket etmesine neden olmuştur. II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra da İttihat ve Terakki hükümetinin Fas politikası askeri faaliyet boyutunda kalmıştır. Fas'ta Fransız himayesinin tesis edilmesinden sonra da Osmanlı Devleti'nin Fas politikası tamamen sona ermiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Fas, Kuzey Afrika, Cezayir.

An Evaluation on Morocco Policy of Ottoman Empire

Abstract

It is seen that the relations between Ottoman Empire and Morocco starting with Algeria joining into the State's territories in XVI century generated a political pressure on Morocco. Moreover, since Caliphate institution created an additional rivalry issue, a reversed case in terms of politics appeared in relations between Ottoman Empire and Morocco. In the beginning of XIX century, the fact that European colonial powers started to share Middle East and Africa constituted the start of alliance searches between the two states. For this purpose, during the reign of Sultan Abdulhamid II, the political relations, desired to be established between Ottoman Empire and Morocco, were hindered by France. That Germany entered into the colonial race together with the policy she followed for

*Doktora Öğrencisi, V. Muhammed Üniversitesi, Edebiyat Ve Beşeri İlimler Fakültesi, Tarih Bölümü, Rabat-Fas, bunduka@hotmail.com

Morocco led to the fact that she and Ottoman State acted jointly. After Abdulhamid II was dethroned, Morocco policy of Union and Progress government remained in the form of military activity. Morocco policy of Ottoman Empire ended completely after French patronage had been established in Morocco.

Keywords: Ottoman Empire, Morocco, North Africa, Algeria.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin Afrika kıtasıyla ilk münasebetleri XV. yüzyılın sonlarına doğru başlamıştır. Kuzey Afrika'da, Mısır ve Kızıldeniz liman şehirlerinde tesis edilen Osmanlı hâkimiyeti, ilerleyen dönemlerde kıtanın yeni bölgelerine doğru genişlemiştir. Bir taraftan Kızıldeniz üzerinden Hint Okyanusu'na geçen denizciler Doğu Afrika sahillerini bilhassa Portekiz işgalinden korumaya çalışırken diğer taraftan Büyük Sahra çölünün güneyindeki Müslüman devletlerle karşılıklı münasebetler kurulmuştur.¹

Osmanlı Devleti'nin 1517'de Mısır'ın fethinden sonra İfrikiye ve Mağrib olarak adlandırılan Kuzey Afrika'da hâkimiyet kurması, Doğu Akdeniz'deki bölgelerinin güvenliğini sağlama isteğinin ve Akdeniz'de Hristiyan Avrupa devletleriyle siyasi, ticari ve dini rekabetlerinin sonucudur. Garp Ocaklarının fethiyle Batı Akdeniz'de Osmanlı hâkimiyeti kurulmuştur. Kuzey Afrika kıyılarındaki küçük Müslüman devletler arasında görülen rekabet ve siyasi parçalanmalar, XVI. yüzyıl başlarında batıdan İspanyollar ve Portekizliler'in, doğudan Osmanlıların bölgeye nüfuz etmelerine zemin hazırlamıştır. Böylece İfrikiye ve Mağrib'de İspanyol-Osmanlı nüfuz mücadelesi sonunda Cezayir, Tunus ve Trablusgarp Türk hâkimiyetine geçmiş ve Akdeniz'de üstünlük mücadelesini Osmanlılar kazanmıştır.²

Cezayir'de İspanyol tehdit ve baskısına karşı yerliler Türk korsanı Oruç Reis'ten yardım istediler. Cezayirlilerin isteği üzerine Oruç Reis 1515 yılında Cezayir kentine girdi ve kısa bir süre sonra Cezayir'in büyük bir kısmına tamamen hâkim oldu (1516). Garp Ocakları'nın Osmanlı hâkimiyetine girmesiyle özellikle Cezayir'in Batı Akdeniz denizciliğinde güçlü ve önemli bir yeri olmuştur.³

Malta şövalyelerinin Trablusgarp'ı ele geçirmeleri üzerine buradan 1519 yılında İstanbul'a gönderilen yerli ahalinin temsilcileri

¹ Muhammed, Tandoğan, *Afrika'da Sömürgecilik Ve Osmanlı Siyaseti (1800-1922)*, Türk Tarih Kurumu (TTK) yayınları, Ankara, 2013, s.5,6

² Atilla, Çetin, *"Garp Ocakları"* Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA), İstanbul, 1996, C.13, s.382

³ Enver Ziya, Karal, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, C.V, s.124

ilk defa Osmanlı Devleti ile irtibat kurarak yardım talebinde bulundu. Divan-ı Hümayun'un Enderun ağalarından Hadım Murat Ağa, Beylerbeyi unvanıyla emrine verilen bir filo ve 6000 askerle buraya gönderildi. Murad Ağa yaklaşık otuz sene Tacura'dan Trablus'un fethi için hazırlık yaptı. Tacura'dan Trablusgarp'ı ele geçirmek için devamlı akınlar yapıyordu. Turgut Reis ve Murad Ağa'dan yardım alan Kaptan-ı Derya Sinan Paşa 1551 yılında burayı ele geçirdi. Burada ilk beylerbeyi ilan edilen Murad Ağa'dan sonra beylerbeyi olan Turgut Reis Trablusgarp'ı gerçek manada Osmanlı eyaleti yaptı.⁴

Hafsi hanedanlığının başkenti olan Tunus, 1534 baharında Osmanlı Kaptan-ı Deryası olarak tayin edilen Barbaros Hayrettin Paşa tarafından fethedildi. 15 Ağustos 1534'de askerlerini Benzert (Bizerte)'de karaya çıkaran Barbaros Hayrettin Paşa, üç gün sonra Tunus kentini zapt etti. Tahtın sahibi Mevlay Hasan ise kentten kaçmayı başardı. Konumu itibariyle Akdeniz'in en stratejik limanlarından biri olan Tunus'un Osmanlıların eline geçmesi askerî dengeleri kökünden sarstı. Artık Osmanlılar, Sicilya boğazının bir ucunu kontrol altına alarak gemilerini Doğu ve Batı Akdeniz arasında eskiye nazaran çok daha güvenli bir şekilde yüzdürebileceklerdi.⁵

1.1.XIX. Yüzyıl Öncesi Dönemde Osmanlı Devleti ve Fas İlişkilerine Kısa Bir Bakış

Osmanlı Devleti ile Fas Sultanlığı arasındaki münasebetler Kanuni Sultan Süleyman döneminde (1520-1566) başlamış ve bir süre yoğunlaşarak devam etmiştir. Daha sonraları ise karşılıklı iyi niyet elçileri ve hediye teatisinden öteye geçmeyen bu münasebetler Osmanlı Devleti'nin Cezayir'deki gücü ile orantılı olarak gelişme göstermiştir.

XVI. yüzyılın ilk yarısında Fas'ın büyük kısmına hâkim olan ve bu süreyi daha çok İspanyol ve Portekiz güçlerine karşı mücadele ile geçiren Vattasiler'den sonra yönetimi ele alan Merakeş dolaylarındaki Sadi şeriflerinin sultanı Mevlay Muhammed eş-Şeyh (1550), hakimiyetini bütün ülkeye yaymak istiyor, ancak Cezayir'deki Türkler'in kendisine engel olacaklarını düşünüyordu. Mevlay Muhammed bu duruma bir önlem olmak üzere Türklere karşı harekete geçti ve bu sırada Barbaros'un oğlu Cezayir Beylerbeyi Hasan Paşa'nın dikkatini İspanyolların elinde bulunan Vehran'a çevirmesinden faydalanarak Tilimsan şehrini zapt edip (1550) buradaki Türkler'i Cezayir'e sürdü. Fas şehrinin yolu üzerinde bulunan Tilimsan'ın ülke topraklarında tam bir hâkimiyet

⁴ Ahmet, Kavas, *Osmanlı-Afrika İlişkileri*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2011, s.46-47

⁵ Emrah, Naki, "1574 Tunus Seferi Üzerine Yeni Bir Bakış", OTAM, 40/ Güz, 2016, s.131

kurabilmek için bugün de olduğu gibi büyük bir stratejik önemi vardı. Hasan Paşa Tilimsan'a derhal bir ordu gönderdi ve şehri tekrar ele geçirdi. Ancak bu arada İstanbul'a çağrılarak yerine paşa unvanıyla Barbaros'un yetiştirmesi Salih Reis getirildi. Salih Paşa'nın ilk işi, Fas'ın Sadi'ler tarafından ele geçirilişi sırasında şehirden çıkarılan Ebu Hassun el-Vattasi ile temasa geçmek oldu. Çünkü yönetim Mevlay Muhammed es-Sadi'nin Merakeş'te, Ebu Hassun el-Vattasi'nin de Fas şehrinde sultanlık yapmasını istiyor, böylece bir süre önce olduğu gibi Fas'ta iki sultan bulunacağını, bunun sonucunda da ülkeye daha kolay müdahale edileceğini düşünüyordu. 1553 yılı sonlarına doğru Osmanlı kuvvetleri Fas şehrine giden yol üzerindeki Taza şehrini ele geçirdiler. 8 Ocak 1554 günü de beraberlerinde Ebu Hassun el-Vattasi olduğu halde halkın coşkulu tezahüratı arasında Fas'a girdiler. Ancak Türkler'in Cezayir üssüne dönmelerinin ardından Merakeş'e çekilmiş olan Muhammed eş-Şeyh tekrar hücumu geçerek şehri aldı ve Ebu Hassun öldürüldü (23 Eylül 1554). Böylece Fas şehri 1554 yılı içinde sadece dokuz ay kadar Türk hâkimiyetine bağlı kalmış oldu.⁶

1554 yılında meydana gelen bu gelişmeler üzerine başta Aziz Samih İlter ve Yılmaz Öztuna olmak üzere bazı tarihçiler Osmanlı Devletinin Fas'ta kısa bir süre de olsa hâkimiyet kurduğu kanaatini ortaya koymuşlardır.

Buna karşılık ortaya konan görüşlerden birine göre ise Türklerin Fas'ta hâkimiyet kurmaları konusundaki belgelerin çoğu İspanyol kaynaklarıdır. Bu kaynaklar ise yeterince sağlıklı bilgiler içermeyen belgelerdir. Çünkü İspanya'nın, Fas'ta görevli olan konsolos ve memurları aldıkları duyumları devletlerine iletmişler ve çoğu zaman verilen bu haberler birbiriyle çelişen bilgiler içermiştir.⁷ Konuyla ilgili bir başka dikkat çeken husus Osmanlı arşivlerinde, Osmanlı Devletinin Fas'ta hâkimiyet kurduğuna dayanak olacak herhangi bir belgenin bulunmaması hatta tam aksine Osmanlı Devleti'nin Fas'ta hiçbir zaman hâkimiyet kurmadığına vurgu yapan bir belgenin bulunmasıdır.⁸

XV. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin yükselişi ve XVI. Yüzyılda başta Cezayir olmak üzere Fas haricinde bütün Kuzey Afrika'ya hâkim

⁶ Mustafa L., Bilge, "Osmanlı-Fas Münasebetleri", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA), İstanbul, 1998, C.12 , s.190-191

⁷ Abderrahim, Benhadda, "el-Duhul el-Turki İla Medinet'ül Fas Beyn el-Vesaik'ül İsbaniye Ve'l Vesaik'ül Osmaniye (1554-1576)": Kiraat Fi İhtilaf Ve'l Tekamül, el-Osmaniyyun Fi Mağrib Min Hilal'il Arşivat'ül Mahalliye Ve Mutavassıta, el-Memleket'ül Mağribiyye Camia Muhammed'ül Hamis el-Agdal, Menşurat Külliyyet'ül Edeb Ve Ulum'ül İnsaniyye, Silsile: Nedvat Ve Münazarat, Rakam 123, Matbbat el-Emniye, Ribat, 2005, s. 11

⁸ BOA, BEO, D. 2338, G.325289-1

olması Fas devleti üzerinde bir baskı oluşturacaktır. XVII. Yüzyıldan XVIII. Yüzyılın sonuna kadar Osmanlı devleti duraklama dönemine girince Fas üzerindeki bu baskı azalmıştır. XIX. Yüzyıldan itibaren iki devlet de Avrupalı sömürgeci devletlerin saldırısına maruz kalınca kendi aralarında bir ittifak arayışı içerisinde olmuşlardır.⁹

Mevlay İsmail öldükten sonra oğulları Ahmed ve Abdülmalik taht kavgasına giriştiler. 28 Eylül 1727'de Cezayir'den Fas'a, daha önce fırtına yüzünden karaya vurmuş ve içindeki mallar Fas'lılar tarafından yağma olmuş olan gemiden dolayı tazminat istemek üzere bir elçi geldi. Elçi aynı zamanda yeni emiri tebrik etmek üzere gelmişti. Fakat taht kavgasının olduğunu görünce sonucunu bekleyip ona göre hareket etmek istedi. Cezayir'den gelen elçi, taraflara ülkeyi kardeşler arasında taksim etme teklifinde bulundu ise de bu kabul edilmedi. Cezayir'in Fas'a taarruz etmesinden endişe eden Mevlay Ahmed, elçiye hürmet edip tazminatı peşinen ödeyerek elçiyi gönderdi.¹⁰

Mevlay III. Muhammed ülkesinin ticari gelişmesini sağlamak için Avrupa devletleri ile anlaşmalar yapmıştı. Bu bağlamda Sultan, Avusturya ile de bir sulh ve ticaret anlaşması yaptı. Ancak Avusturya ile olan ilişkiler 1787 yılında bozulmaya başladı. Çünkü Osmanlı Padişahı I. Abdülhamid Ruslara karşı Fas sultanından yardım istemişti. Avusturya ise Rusya'yı destekliyordu. Dolayısıyla Fas sultanı Rus ve Avusturya ticaret gemilerine karşı tavır almak zorunda kaldı.

Ayrıca Fas, Mevlay Muhammed'le birlikte bağımsızlığını ilan etmiş olan Amerika Birleşik Devletleri'ni tanıyan ilk devletlerden biri oldu. Bu vesileyle iki ülke arasında sürekli dostluğun kurulmasını öngören G. Washington'dan bir mektup aldı. Bu durum Fas sultanının Amerika Birleşik Devletlerini tanıması ve İngiltere'den diplomatik intikam alması şeklinde değerlendirilebilir. Çünkü Mağrib'in Rusya'ya karşı Osmanlıya gönderecek olduğu savaş gemileriyle ilgili İngiltere olumsuz tepki göstermişti.¹¹ Mevlay Muhammed Fransızlarla, Osmanlıların yaptığına benzer bir anlaşma yapmayı arzu etmekteydi. Çünkü hilafet konusunda hem Osmanlılarla olan rekabet hem de kendi hükümdarlığının pekiştirilmesi açısından bu önemliydi.¹²

⁹ Muhammed el-Arabi, Muariş, *El-Mağrib'ül Aksa Fi Ahd Sultan Hasan el-Evvel (m.1873-1894)*, (h.1290-1311), Dar'ül Ğarb el-İslami, Beyrut, el-Tab el-Evvel, 1989, s.187

¹⁰ Aziz Samih, İlter, *Şimali Afrika'da Türkler*, Vakit Gazete Matbaa Kütüphane, İstanbul, 1936, C.2,s.42

¹¹ İsmail, Ceran, *Fas Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları (TTK), Ankara, 2012, s.778

¹² İlter, a.g.e., s.42

1774 yılında Osmanlı Devleti en şiddetli düşmanlarından biri olan Rusya ile yaptığı savaşı kaybetmiş ve Küçük Kaynarca anlaşmasını imzalamıştır. Bu anlaşmayla ilk defa halkı Müslüman olan bir toprak parçası yani Kırım, Osmanlı Devleti'nin elinden çıkarak Rusya'ya veriliyordu. Aynı zamanda Müslümanların halifesi olan Osmanlı sultanının böyle bir anlaşmaya imza atması Osmanlı Devleti için çok ağır bir sonuç olmuştur. Yine aynı anlaşmayla Karadeniz ve boğazların Ruslar'a açılması gibi hususlar Osmanlı imparatorluğunun dış politikasının artık kendi insiyatifi dışına çıkarak birçok meselenin devletlerarası meseleye dönüştüğü bir dönemi başlatmıştı.¹³ Aynı zamanda Kırım'ın elden çıkması ve tekrar geri alınması çabası, Osmanlı sultanlarınca artık halifelik kurumunun siyasi anlamda kullanılmasının başlangıcı olmuştur. Bunun sonucu olarak da Müslüman olan devletlerle ilişkilerini arttırma politikası izlemiştir. Bu politika değişikliği ilk olarak Osmanlı-Fas ve Osmanlı-Hindistan Müslümanları arasında kendini gösterecektir. Fas'a gönderilen ilk elçilik heyetleri bu sırada Ruslar ile yoğun bir savaş içerisinde bulunulmasından dolayı, cephane ve maddi yardım taleplerinde bulunmak üzere gitmişlerdir.¹⁴

Fas hükümdarı Mevlay III. Muhammed'de aynı şekilde İslam ülkeleri ile bağlarını güçlendirme politikası izlemiştir. İslam birliğini ve bütünlüğünü sağlamaya çaba gösteren Mevlay Muhammed, bilhassa Osmanlı Devleti ve Doğu İslam âlemi ile ilişkilerini kuvvetlendirmek istiyordu. Bu amaçla yoğun bir yazışma ve hediyeleşme faaliyeti içerisine girdi.¹⁵ 1772 yılında I. Abdülhamid'in taht'a cülusunu tebrik için bir elçi heyeti İstanbul'a gönderildi. Mevlay Muhammed bayram namazı hutbesinde de I. Abdülhamid için dua etmiştir.¹⁶

1783'te Mevlay Muhammed Maltalıların eline düşen 612 esiri kurtarmak üzere önemli miktarda para ile İstanbul'a elçi ve bir mektup gönderdi. Esirler kurtarılamazsa paraların Mekke ve Medine fukarasına dağıtılmasını yazmıştı. Elçi, cevapname ve hediyelerle memleketine gönderildi. Verilen cevapta esirlerin kurtarılmasına her zaman çalışıldığı gibi bu defa da gayret olunacağı ve mümkün olmazsa Mekke ve Medine ahalisi padişahın sayesinde her türlü ihtiyaçtan müstağni olduklarını, ancak yine de ihtiyaç duyulur ise bu

¹³ Alaaddin, Yalçınkaya, "III. Selim ve II. Mahmud Dönemleri Osmanlı Dış Politikası", Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, C.12, s. 1032

¹⁴ Fikret, Sarıcaoğlu, " 1774-1789 Yıllarında Osmanlı Devletinin Dış Politikası", Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, C.12, s.891

¹⁵ Ceran, a.g.e.,s.781

¹⁶ Ceran, a.g.e., s.783

paranın onlara dağıtılacağı bildirildi. Paranın darphaneye konup muhafazası da heyeti vükelaca uygun görüldü.

Mevlay Muhammed Osmanlı Devleti ile olan münasebetlerini kuvvetlendirmeye uğraşırken Cezayir eyaleti buna engel olmaya çalışıyordu. Maskara Beyi Mehmedü'l-Kebir, Fas hükümdarının isyan eden oğullarını ve Mağrib'den kaçan memleketin ileri gelenlerini kendi topraklarında barındırıyor ve kendilerine hediye getiren bir kervanı vurdukları veya haydutluk bahanesiyle Fas'a bağlı kabileler üzerine seferler açıyorlardı. Bunun üzerine Mevlay Muhammed hiçbir mukabele yapmadan damadı Abdülmelik başkanlığında, içinde Talib Abbas, Darphane Nazırı Seyyid Ömer ve Vezir ibn Osman'ın da bulunduğu bir elçi heyetini değerli hediyelerle İstanbul'a gönderdi. Buna karşılık sultan I. Abdülhamid tarafından Seyyid İsmail Efendi ile gönderilen mektupta Cezayirlielerin yola getirilmeleri için gereken emrin verileceği ve şikâyet konusu hususların düzeltileceği cevabı verilmiştir.¹⁷

1786 yılında Kâtip ibn Osman İstanbul'a elçi olarak gönderildi. Yine sonrasında Ebu'l-Kasım el-Zeyyani çok değerli hediyelerle İstanbul'a gönderildi. I.Abdülhamid, el-Zeyyani ile Fas sultanından, Ruslar ile devam eden savaş sırasında kullanılmak üzere yardım talep edince Sultan Muhammed dört sandık altını İspanya ve Fransa aracılığıyla İstanbul'a göndermiştir. Bunun yanında çok miktarda barut ve mühimmat gönderilmiştir. Yukarıda da ifade edildiği gibi Mevlay Muhammed İslam ülkeleriyle bağları güçlendirme adına kendi ülkesinin zor zamanlarında olduğu halde Osmanlı Devletine yardımda bulunmaktan geri kalmamıştır.¹⁸

1787 tarihinde Mevlay Muhammed tarafından, Osmanlı Devleti'nin, Rusya'ya savaş açacak olmasından dolayı, Osmanlı Devleti'nin dostuna dost düşmanına düşman olduğunu bildiren mektubunda, Fas hâkimi tarafından İsveç, Danimarka, İngiltere ve Portekiz'e mektuplar gönderilerek eğer Rusya ile Osmanlı Devletine karşı ittifak ederler ise bu devletlerin gemilerinin Fas limanlarına sokulmayacağı ve her türlü alakanın kesileceği bildirilmiş, bunun yanında Osmanlı Devletine bu taraftan bir saldırı olması halinde gemiler göndererek Sebte boğazını kapatacağını ifade etmiştir. Osmanlı-Rus savaşında kullanılmak üzere Mevlay Muhammed tarafından 1134 kantar güherçile Dubrovnik gemilerine yüklenernek

¹⁷ Ceran, a.g.e., s.783

¹⁸ İbrahim, Harekat, *el-Mağrib Abr'et-Tarih Arz el-Ahdas'il Mağrib Ve Tatavvuratahu Fi'l Meyadin'ül Siyasiyye Ve'l Diniye Ve'l İctimaiye Ve'l Umrianiye Ve'l Fikriye Munzu Ma Kabıl'el İslam Ve İla Asr'el Hazır (H.14- M.20) Min Bidayet el-Meriniyyin İla Nihayet el-Sadiyyin*, Dar'ül Reşad'ül Hadise, Darülbeyza, 1984, C.3, s. 108

Osmanlı Devletine gönderilmiştir.¹⁹ Bundan bir sene sonra da Fas hâkimi tarafından Osmanlı Devletine hediye olarak 36 topçeker ve dört adet gemi hediye olarak gönderilmiştir. Bu gemiler içerisinde Fas hâkimi'nin adamları ve bundan evvel Malta'ya esir düşen miri kaptanlardan Esir Ahmet Kaptan ve diğer esirlerle birlikte yakında İstanbul'a gitmişlerdir.²⁰

1790 yılında Mevlay Muhammed b. Abdullah, I. Abdülhamid'e, Kaptan Paşa'nın oğlu Barkas el-Hac el-Mekki ve Kaid Muhammed b. Abdullah²¹ ile 100 kantar barut ve dört vapur hediye etmiş ve 536 esir kurtarılmıştır. Daha önce de Haremeyn fukarasına gönderilen ancak emirler tarafından suistimal edildiği için tekrar fukaraya dağıtılması için 1000 altın gönderilmiştir.²²

2. XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti ve Fas İlişkileri

2.1.II.Abdülhamid Döneminde İlişkiler

Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz dönemlerinde Fas ile ilişkiler Avrupalı devletlerin Afrika ve Ortadoğu'ya karşı sömürgeci saldırılarının başlaması üzerine tekrar başlatılmaya çalışılmıştır. Özellikle 1830 yılında Cezayir'in Fransa tarafından işgal edilmesinden sonra Fas ile ilişkiler kurulmasına önem verilmiştir. Bu amaçla 1851 yılında Sultan Abdülmecid tarafından Fas'ın durumu hakkında bilgi edinmek için gizli görevle memurlar gönderilmiştir.²³

Sultan II. Abdülhamid'in devlet politikasının genel istikameti ise daha 1830'larda, Fransa'nın, Cezayir'i işgal ettiği ve yayılmacı ihtiraslarını belli ettiği sıralarda selefleri tarafından saptanmıştı. II. Mahmud, Abdülmecid ve Abdülaziz'in saltanatları döneminde Osmanlı bürokrasisi, Türklerin Orta ve Doğu Afrika ülkelerinin yöneticileri ile bağlarını yeniden canlandırmak, Sultan'ın bu ülkeler üzerindeki egemenlik haklarını dermeyeran etmek ve mümkün olan hallerde orada fiili bir Osmanlı varlığını tesis etmek istemiştir.²⁴

Sultan II. Abdülhamid döneminde Fas ile ilişki kurma çabaları büyük bir hız kazanmıştır. Avrupalı devletlerin Osmanlı Devletine ve Afrika'da bulunan Osmanlı Devleti egemenliği dışında kalan topraklara topyekün saldırı başlatması, İslam dünyasında tepki doğurmuş ve II. Abdülhamid'in İslam birliği siyaseti bu tepkinin

¹⁹ BOA, HAT., D.1381, G.54471

²⁰ BOA, HAT., D.181, G.8274

²¹ Ceran, a.g.e., s.788

²² BOA, C.HR., D.47, G.2344

²³ BOA, İ.DH., D.262, G.16284

²⁴ Kemal, Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, Timaş Yayınları, Çev. Şiar Yalçın, İstanbul, 2017,s.415-416

somutlaşmış haline dönüşerek Fas ile ilişkilerde de kendini göstermiştir. Bu amaçla ilk olarak Mısır'da yaşayan Fas'lı âlim İbrahim Senusi, II. Abdülhamid tarafından Fas Hâkimi Mevlay I.Hasan'a elçi olarak gönderilmiştir.²⁵

XIX. yüzyıl başlarından itibaren Afrika'nın birçok bölgesini sömürgeleştiren Fransa, sömürge imparatorluğunu tamamlamaya başlamıştı. Kuzey ve Orta Afrika'da birçok sömürge edinen Fransa, 1901 ve 1913 yılları arasında Orta Afrika ve Çad'ı ele geçirdikten sonra son olarak 1912 yılında Fas'ı sömürgeleştirecektir. Osmanlı Devleti ise Fransa'nın, Afrika kıtasındaki bu sömürgeleştirme faaliyetlerini yakından takip edecektir. Sultan II. Abdülhamid'e gönderilmiş olan bir mektupta, Bornu'dan gelmiş olan kervanlar hakkında bilgi verilmiş, Fransızların Ğadame ve Tevat'a ve bir de Ğadame ve Gat arasında Şeanye ve El-Vakse'yi kendilerine almak için Fas'ı vasıta olarak kullandıkları gibi Kivar ve Brundi'yi de ele geçirerek bütün Sahra'ya hâkim olmak istedikleri bilgisi verilmiştir.²⁶ 19. Yüzyıl ortalarında Sudan'ın en işlek kervan yolu, Trablusgarp, Gadames ve Gat yoludur ve bu iki şehir en önemli merkezlerdir.

Bu tarihlerde Orta Afrika'yı da sömürgeleştirme faaliyetlerine hız vermesi neticesinde Doğu'da Osmanlı Devleti'nin batıda ise Fas Devleti'nin kendisini tazyik edebileceğinden endişe eden Fransa iki devlet arasında diplomatik ilişkilerin başlamasını ve iki devlet arasında herhangi bir yardımlaşmanın meydana gelmesini engellemeye azami gayret sarf etmiştir. Osmanlı Devleti ise bu yoğun baskı ortamında yine de Fas ile ilişkileri geliştirmek için hemen her fırsattan faydalanmaya çalışmıştır.

Fas'ta meydana gelen olayların Osmanlı Devletini yakından ilgilendirmesinin bir diğer sebebi de Fas'ın Avrupalı devletlerin çıkar çatışmalarının alanı haline gelmesi ve İtalya gibi Osmanlı topraklarında gözü olan devletlerin Fas'ta diğer sömürgeci devletlere taviz vererek Osmanlı Devleti'nin Afrika'daki topraklarını işgal için taviz almalarıdır. Bu nedenle Fas'ta bir ecnebi müdahalesi olur ve Avrupalı devletler tarafından bölünüp paylaşılır ise Osmanlı Devleti padişahının aynı zamanda halife sıfatı olması nedeniyle bu olaylara sessiz kalmayacağı Osmanlı politikası olarak ortaya konmuştur.²⁷

Osmanlı Devleti'nin Fas'a olan ilgisi sadece bu kadarla kalmamış, Mevlay I.Hasan'ın vefatından sonra Mevlay Abdülhafız döneminde Almanya'nın da teşvikiyle Fas'ı sömürgeci boyunduruğundan

²⁵ BOA, HR. TO., D.555, G.5

²⁶ BOA, Y.PRK.TKM., D.29, G.28

²⁷ BOA, Y.MTV., D.238, G.28/1-5

kurtarmak amacıyla düzenlenen El-Cezire konferansına Fas Devleti lehine müdahil olmaya çalışmış, ancak Fransa'nın müdahalesi Osmanlı Devleti'nin çabalarının boşa çıkmasına neden olmuştur.²⁸ Osmanlı Devleti'nin Fas siyasetinin diğer bir unsuru da basın yayın ve istihbarat çalışmaları olmuştur. Osmanlı Devleti Fas aleyhinde yayın yapan gazeteleri sansürleyerek Osmanlı Devletine girişini yasaklamış, böylece Osmanlı kamuoyunda Fas aleyhine oluşabilecek yanlış algıları engellemeye çalışmıştır.²⁹

Sultan Abdülhamid ve Mevlay I.Hasan'ın sömürgeci Avrupa devletlerine karşı İslam birliği temeline dayalı ittifak kurma çabaları defaatle ve çeşitli vesilelerle gerçekleştirilmeye çalışılmışsa da buna muvaffak olunamamıştır. Nihayetinde Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra bu tür girişimler son bulmuştur.

2.2.İttihat Terakki İktidarı Döneminde İlişkiler

İttihat ve Terakki iktidarında Fas'taki gelişmeler yakından izlendiği gibi Avrupa basınında konu ile ilgili çıkan haberler de takip edilmiştir. Bu tarihlerde Almanya'nın Fas siyasetine dâhil olması ve Osmanlı Devleti'nin Almanya ile ittifak halinde olması, Osmanlı Devleti'nin Fas siyasetinin belirleyici unsuru haline gelmiştir. Almanya sömürgecilik yarışında Afrika topraklarından pay alabilmek için Fransa'yı Fas'ta zorlamaya başlamıştır.

Osmanlı Devleti ise, elinde bulunan Kuzey Afrika topraklarına göz diken Fransa'ya karşı Sahra siyasetini aktifleştirmiştir. Fransa ile ilişkiler bu şekilde gelişirken, İstanbul'dan gerek coğrafi ve gerekse siyasi bağlılığı itibariyle oldukça kopuk bulunan Fas'ta Türk-Alman İttihad-ı İslam ajanları faaliyette bulunmuşlardır. Özellikle Müslüman askerler arasında dağıtılan, Arapça beyannamelerde cihadın önemi dile getirilmiş, bir Müslüman olarak itilaf devletleri adına onların safında savaşmanın küfür olduğundan bahsedilmiş, mezkûr devletlerin İslam'a karşı takındıkları tavır ve İslam ülkelerine karşı izlemekte oldukları politika anlatılmaya çalışılmış, dolayısıyla bu devletlere karşı başkaldırıda bulunmanın gerekliliği vurgulanmıştır. İttihadı İslam ajanlarının Fas halkını harekete geçirmede kullandıkları unsurlardan birini bu ülkenin kısa bir süre önce Fransızlar tarafından işgal edilmesi hadisesi oluşturmuştur. Ancak bu yöndeki çalışmalar ve Fas halkının Fransa idaresine karşı kıskırtılması ve aktif bir faaliyet içine sokulmaya çalışılması itilaf devletleri memurlarını sıkı ve sert tedbirler almaya sevk etmiştir. Fransa'nın hâkim olduğu bölgelere ilaveten, İspanya hükümetinin

²⁸ BOA, Y.PRK.TŞF., D.7, G.119-1

²⁹ BOA, BEO, D.314, G.23491

Alman çizgisinde bir politika gütmesiyle, Fas'ın İspanya'ya ait kısmı da Türk-Alman ajan ve propaganda heyetlerinin hareket noktası haline gelmiş ve bu durum itilaf devletleri için büyük bir tehlike kaynağı olmuştur.³⁰

İttihat ve Terakki iktidarının Fas'taki faaliyetleri bununla sınırlı kalmayıp Almanya'nın da aracılığı ile Fas ordusunu eğitmek için Osmanlı subayları Fas'a gönderilmişler, bu subaylar Fas ordusunda büyük başarılar göstererek Fas ordusunun eğitilmesine büyük katkılar sağlamışlardır. Osmanlı subayları sadece bununla da kalmayıp sömürgeci devletlere karşı faaliyetler yürütülmesi için cemiyetler kurmuşlar ve hatta yazılı propaganda için matbaa dahi kurmuşlardır.³¹

1912 yılında Fas'ta Fransız himayesinin tesis edilişi, 1920 yılında Osmanlı askeri misyonu'nun geri çağrılmasından sonra hızlanmış ve bir süre Mısır üzerinden bu bölgeye ulaşan Panislamist fikirler ile Fas direnişinin ileri gelenleri arasında iletişim kopukluğu olmuştur. Fransa böyle bir temasın gerçekleşmemesine özen göstermiş, mesele Kahire'deki Fransız entelijansı tarafından yakın takibe alınmıştır. Fransız haber alma teşkilatının bilgilerine göre Fas'ta Fransızlara karşı başlatılacak direniş için planlanan Osmanlı programı üç kısımda tatbik edilecekti. Ancak 1911 Trablusgarp savaşı buna engel olmuştur. Gönderilen Osmanlı askeri misyonu bu işin ancak birinci kısmını teşkil ediyordu. Bunu takiben İslam davetçileri gönderilerek kabileler arasında cihat ile ilgili vaazlar yapılacak ve halk birliğe ve direnişe çağrılacaktı. Fas'ta Almanca-Arapça bir gazetenin kurulması da bu programın üçüncü kısmında yer alıyordu. Bütün bu çalışmalar, Fransızların Fas'ı himaye antlaşması ile kontrollerine almasından önce düşünülen tedbirlerdi. Haziran 1911'de Kahire'de, Hidiv İsmail Paşa tarafından desteklenen bir grup Fas'taki direniş hareketi ile doğrudan temas halinde bulunmuş ve organizasyonun Almanya tarafından finanse edildiği tespit edilmiştir.³²

Osmanlı Devleti'nin Fas'ta yaptığı bu faaliyetlerine karşılık Fransa'nın tepkisi çok sert ve yoğun olmuştur. Fransa, Fas Devleti'nin muhtelif yerlerinde görev yapanlar başta olmak üzere bütün Osmanlı vatandaşlarını buralardan göndermek için her yola müracaat etmiştir.

1911 yılında Almanya ve Fransa arasında Fas hakkında yapılan bir anlaşmayla iktisadi bazı haklar karşılığında Fransa, Fas'ta serbest

³⁰ Metin, Hülagü, *Pan-İslamizm Osmanlının Son Umudu*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul, 2006, s.137

³¹ BOA, HR.SYS., D.404, G.35-5

³² Bilge, a.g.m., s.52-61

birakılmış³³, 1913 yılında Fransa ve İspanya arasında yapılan anlaşma ile de Fas iki devlet arasında nüfuz bölgelerine ayrılmıştı.³⁴ Osmanlı Devleti her iki anlaşmaya da tepki göstermiş ancak bunun dışında bir yaptırımında bulunamamıştır. Daha öncesinde zaten Mısır ile ilgili olarak Fransa ve İngiltere arasında yapılan anlaşma ile İngiltere Fransa'nın Fas'ta serbest kalmasını kabul etmişti. Tüm bunlar neticesinde Osmanlı Devleti'nin Fas'taki faaliyetleri son bulmuştur.

Kuzey Afrika topraklarının Fransızlar tarafından işgal edilmesinden sonra, Fransa tarafından Osmanlı Devleti'ne gönderilen bir belgede yabancı ülkelerde bulunan Cezayir, Tunus ve Fas vatandaşlarının bu ülkelerde Fransız hukukuna göre değerlendirilmesi talebinde bulunulmuştur. Osmanlı Devleti ise 1914 yılında yapılan bu talebe karşılık değerlendirmede bulunmuş ve Babiali evrak odasından gönderilen belgede Cezayir ve Tunus vatandaşlarının Osmanlı vatandaşı sayılacağı ve bu yüzden Fransız hukukunun uygulanmayacağı, Fas vatandaşları için ise alınan kararda Fas'ın hiçbir zaman Osmanlı egemenliğine girmediğine vurgu yapıldıktan sonra Fas'ın bağımsız bir İslam devleti olduğu ve bu sebepten Fas vatandaşlarının da uluslararası hukuka göre değerlendirileceği kararı verilmiştir.³⁵

Yukarıda da belirtildiği üzere Osmanlı Devleti ile Fas arasındaki siyasi ilişkiler Cezayir'in Osmanlı Devletine katılmasıyla başlamış ve uzun yıllar boyunca bu Cezayir ile Fas arasındaki sınır sorunları ekseninde gelişmiştir. Bunun haricinde iki devlet arasında hilafet meselesi nedeniyle zaman zaman küçük çaplı gerginlikler yaşanmıştır. Ancak Cezayir'in 1830 yılında Fransızlar tarafından işgal edilmesiyle Osmanlı-Fas ilişkileri de farklı bir boyut kazanmıştır. 1820-1830 yılları arasında devam eden Yunan isyanı ve 1827 yılında Osmanlı-Rus savaşında Osmanlı donanmasının Navarin'de yakılmasından dolayı Osmanlı Devleti Cezayir'in işgaline müdahale edememiştir. Avrupalı devletlerin sömürgecilik hareketlerine hız kazandırmasıyla birlikte gözlerini Ortadoğu'ya ve Afrika topraklarına dikmeleri neticesinde iki devlet arasındaki ilişkileri geliştirme ihtiyacı hissedilmiştir. Her iki devlet de bu dönemde içinde buldukları şartlardan dolayı Avrupa devletleri arasındaki çıkar çatışmalarından faydalanarak toprak bütünlüklerini koruma siyasetini devam ettirmişlerdir.

³³ BOA, BEO, D.4149, G.311157-4/2-4

³⁴ BOA, BEO., D.4149, G.311157-6/2-7

³⁵ BOA, BEO, D.2338, G.325289-4

Osmanlı Devletinin, Ortadoğu'daki topraklarına göz diken İngiltere en büyük rakibi olan Fransa'yı, Kuzey Afrika'da serbest bırakarak kendi işgallerini kolaylaştırmak yoluna gitmiştir. Diğer Avrupa devletleri ise sömürgecilik yarışına daha sonradan katılacakları için Ortadoğu ve Afrika'dan pay almak için bazen kendi aralarında anlaşmış, bazen de birbirlerine rakip olmuşlardır.

Sonuç

Osmanlı Devleti ve Fas arasındaki ilişkiler Cezayir'in Osmanlı Devleti hâkimiyetine girmesiyle başlamış ve XIX. Yüzyılın başlarına kadar sınır sorunları şeklinde devam etmiştir. Ancak XIX. Yüzyıldan itibaren Avrupalı sömürgeci devletlerin saldırılarının Osmanlı Devleti ve Fas üzerinde yoğunlaşmaya başlaması bu iki devletin birbirleri ile yaklaşma çabalarını hızlandırması neticesini doğurmuştur. Bu sömürgeci faaliyetlerin hız kazanması aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin XIX. Yüzyıldaki Fas politikasının ana eksenini oluşturmuştur. Buna karşılık Fas tarafından ise Osmanlı Devletine yönelik bakış açısı da köklü bir biçimde değişikliğe uğramıştır. Cezayir'in Fransa tarafından işgalinden sonra Fas devleti artık sınırlarındaki Osmanlı baskısı düşüncesinden kurtulmuş ancak daha ciddi bir tehlike olarak Fransa ile karşı karşıya kalmıştır.

II. Abdülhamid döneminde ise Fas Devleti ile ilişkiler yoğunluk kazanmış, özellikle Fransız sömürgeciliğini Afrika'da sekteye uğratmak için Fas ile olan ilişkilere önem vermiştir. XIX. Yüzyılda İslam dünyasında bağımsız kalabilmiş olan Osmanlı ve Fas Devletleri Afrika'da hızla ilerleyen sömürgeciliğe karşı tek ümit kaynağı olmanın bilinci ile yaklaşma ve işbirliği kurabilme yolunda yoğun gayretler sarf etmişlerdir. II. Abdülhamid ile aynı tarihlerde Fas tahtında bulunan Mevlay I. Hasan ülkesine karşı yoğun baskılarda bulunan sömürgeci güçler ile mücadele edebilmek için İran ve Osmanlı Devleti ile diplomatik ilişkiler kurarak II. Abdülhamid'in çabalarına karşılık vermiştir. Bu etkileşimin neticesinde Osmanlı Devleti, Fas hakkında yapılan anlaşmalara Almanya ve İspanya'nın da desteğini alarak Fas lehine müdahil olmaya gayret göstermiştir.

II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra ise Osmanlı Devleti ile Fas ilişkileri daha çok Almanya'nın Fas politikası ekseninde ve askeri misyon biçiminde devam etmiştir. Fransa'nın İngiltere ve Almanya ile yaptığı anlaşmalar ile Fas politikasında serbest kalması ve 1912 yılında Fransa'nın Fas'ta fiilen himaye kurmasıyla beraber Fas'ta bulunan Osmanlı askeri misyonu'nun Fransa tarafından tasfiye edilmesi Osmanlı Devleti'nin Fas siyasetinin tamamen sona ermesine neden olmuştur.

Bu tarihten sonra Osmanlı Devleti'nin Fas konusundaki siyaseti tamamen hukuksal boyutta kalmıştır. Fas ile ilgili Fransa ve İspanya devletlerinin yaptığı anlaşmaları Osmanlı Devleti tanımama yoluna giderek, Fas'ı bağımsız bir devlet olarak kabul etmekte ısrarcı davranmış, aynı zamanda Osmanlı Devleti dahilinde bulunan Fas vatandaşları ile ilgili hukuksal işlemlerinde de Fransız hukuku yerine Avrupa devletler hukukunu uygulayarak Fransa'nın bu işgalini yok sayma yoluna gitmiştir.

Kaynakça

- Benhadda, A. (2005). *el-Duhul el-Turki İla Medinet'ül Fas Beyn el-Vesai'ül İsbaniye Ve'l Vesai'ül Osmaniye (1554-1576)”: Kıraat Fi İhtilaf Ve'l Tekamül, el-Osmaniyyun Fi Mağrib Min Hilal'il Arşivat'ül Mahalliye Ve Mutavassıta, el-Memleket'ül Mağribiyye Camia Muhammed'ül Hamis el-Agdal, Menşurat Külliyyet'ül Edeb Ve Ulum'ül İnsaniyye, Silsile: Nedvat ve Münazarat, Rakam 123, Matbbat el-Emniye, Ribat, 11-34.*
- Bilge, M. L. (1998). Osmanlı-Fas Münasebetleri. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (ss.190-192), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Ceran, İ. (2012). *Fas Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Çetin, A. (1996). Garp Ocakları. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt. 13, ss. 382-386). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Harekat, İ. (1984). *el-Mağrib Abr'et-Tarih Arz el-Ahdas'il Mağrib Ve Tatavvuratahu Fi'l Meyadin'ül Siyasiyye Ve'l Diniye Ve'l İçtimaiye Ve'l Umraniye Ve'l Fikriye Munzu Ma Kabil'el İslam Ve İla Asr'el Hazır (H.14-M.20) Min Bidayet el-Meriniyyin İla Nihayet el-Sadiyyin, Cilt. 3, Dar'ül Reşad'ül Hadise, Darülbeyza.*
- Hülagü, M. (2006). *Pan-İslamizm Osmanlının Son Umudu*. İstanbul: Yitik Hazine Yayınları.
- İlter, A. S. (1936). *Şimali Afrika'da Türkler*, İstanbul: Vakit Gazete Matbaa Kütüphane.
- Karpat, K. (2017). *İslam'ın Siyasallaşması*. Çeviren: Şiar Yalçın. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kavas, A. (2011). *Osmanlı-Afrika İlişkileri*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Karal, E. Z. (1999). *Osmanlı Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Muariş, M. el-A. (1989). *El-Mağrib'ül Aksa Fi Ahd Sultan Hasan el-Evvel (m.1873-1894), (h.1290-1311), Dar'ül Ğarb el-İslami, Beyrut, el-Tab el-Evvel, 185-197.*
- Naki, E. (2016). 1574 Tunus Seferi Üzerine Yeni Bir Bakış. *OTAM*, 40/ Güz, 129-144.
- Sarıcaoğlu, F. (2002). 1774-1789 Yıllarında Osmanlı Devleti'nin Dış Politikası. *Türkler Ansiklopedisi* (Cilt. 12, ss. 887-904). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Tandoğan, M. (2013). *Afrika'da Sömürgecilik ve Osmanlı Siyaseti (1800-1922)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Yalçınkaya, A. (2002). III. Selim ve II. Mahmud Dönemleri Osmanlı Dış Politikası. *Türkler Ansiklopedisi* (Cilt 12, ss.1032-1088). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Osmanlı Arşiv Belgeleri

BOA, BEO, D. 2338, G.325289-1

BOA, BEO, D.314, G.23491

BOA, BEO, D.4149, G.311157-4/2-4

BOA, BEO., D.4149, G.311157-6/2-7

BOA, BEO, D.2338, G.325289-4

BOA, C.HR., D.47, G.2344

BOA, HAT, D.1381, G.54471

BOA, HAT, D.181, G.8274

BOA, HR. TO., D.555, G.5

BOA, HR.SYS., D.404, G.35-5

BOA, İ.DH., D.262, G.16284

BOA, Y.MTV., D.238, G.28/1-5

BOA, Y.PRK.TKM., D.29, G.28

BOA, Y.PRK.TŞF., D.7, G.119-1